

İmâmiyye Şîası'nın İnanç Sisteminde Rec'at ve Bedâ Kavramları

 SERVET KARAGİYİM^a

Öz: Bu çalışma, İmâmiyye Şîası'nın inanç sisteminde önemli bir yer tutan *rec'at* ve *bedâ* kavramlarını tarihsel, kelâmî ve sosyolojik boyutlarıyla incelemeyi amaçlamaktadır. *Rec'at* inancı, kıyamet öncesinde belirli kişilerin yeniden diriltilerek dünyaya döndürülmesini ifade ederken; *bedâ* kavramı, ilahî takdirin insanlar açısından farklı şekillerde tezahür etmesini açıklayan bir yaklaşım olarak ele alınmaktadır. Çalışmada, *rec'at* düşüncesinin Kur'ânî temelleri, erken dönem Şîî fırkalarla ilişkisi ve özellikle İmâmiyye'de kazandığı sistematik yapı analiz edilmiştir. Aynı şekilde *bedâ* inancının ortaya çıkışı, Muhtar es-Sakafî'den itibaren geçirdiği dönüşüm ve Şeyh Müfid gibi âlimler tarafından nasıl teorik bir çerçeveye oturtulduğu ele alınmıştır. Araştırmada ayrıca, *rec'at* ve *bedâ* inançlarının imamet doktrini, gaybet ve mehdîlik anlayışlarıyla olan ilişkisi değerlendirilmiş; bu kavramların yalnızca teolojik birer öğreti olmayıp, aynı zamanda toplumsal dayanışmayı güçlendiren ve kriz dönemlerinde inanç bütünlüğünü koruyan işlevsel unsurlar olduğu ortaya konulmuştur. Bununla birlikte, Ehli Sünnet ve diğer kelâm ekollerinin söz konusu inançlara yönelttiği eleştiriler de dikkate alınarak karşılaştırmalı bir perspektif sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Rec'at, bedâ, İmâmiyye Şîası, imamet, gaybet ve mehdîlik.

^a Diyanet İşleri Başkanlığı, Iğdır Karakoyunlu İlçe Müftülüğü
karagiyimservet@gmail.com

The Concepts of Raj‘a and Badā’ in the Imami Shi‘a Belief System

Abstract: This study examines the concept of ‘adāt (particles) in Arabic grammar, focusing on the historical and theoretical dimensions of ongoing debates concerning their definition, structure, function, and meaning. The views of classical Arabic grammarians—particularly from the Basran and Kufan schools—are analyzed through a comparative lens. The research employs a descriptive and analytical methodology, drawing on selected examples from classical grammar texts to trace the evolution of the concept of ‘adāt across different periods. It is demonstrated that the term has expanded beyond “ḥurūf al-ma‘ānī” (particles of meaning) to encompass a broader grammatical category that includes nouns, verbs, and adverbs. Within this framework, the structural variety, grammatical roles, and semantic ambiguities of ‘adāt are explored in detail, along with their place in the formation of grammatical terminology. The study concludes that the concept of ‘adāt has undergone a significant conceptual transformation and contributed to the development of theoretical grammar in the Arabic linguistic tradition.

Keywords: Arabic language, particle (‘adāt), syntax (naḥw), ḥurūf al-ma‘ānī, Basran school, Kufan school, grammatical theory, semantic dispute.

Giriş

İslâm mezhepleri tarihi incelendiğinde, itikadî farklılaşmaların yalnızca teorik tartışmalarla sınırlı kalmadığı, aynı zamanda tarihsel ve sosyo-politik gelişmelerle yakından ilişkili olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Şîû düşünce, özellikle imamet anlayışı etrafında şekillenen özgün kavramlarıyla dikkat çekmektedir. İmâmiyye Şîası'nın inanç sisteminde merkezi bir konumda yer alan rec'at ve bedâ kavramları, bu özgünlüğün en belirgin örneklerinden ikisini teşkil etmektedir.

Rec'at, kıyamet öncesinde bazı kişilerin yeniden diriltilerek dünya hayatına döndürülmesini öngören bir inanç olarak, ilahî adaletin tarihsel düzlemde gerçekleşmesini temellendirmektedir. Bedâ ise, ilahî takdirin insanlar açısından farklı şekillerde ortaya çıkmasını açıklayan bir kavram olarak, özellikle imamet sürecinde yaşanan krizlerin yorumlanmasında önemli bir işlev üstlenmiştir. Bu iki kavram, yalnızca metafizik birer inanç unsuru değil, aynı zamanda İmâmiyye toplumunun kimlik inşasında ve sürekliliğinin sağlanmasında etkili olan düşünsel araçlar olarak da değerlendirilebilir.

Bu çalışmada, rec'at ve bedâ kavramlarının etimolojik kökenleri, tarihsel gelişim süreçleri ve İmâmiyye kelâmındaki teorik çerçevesi ele alınacaktır. Ayrıca Ca'fer es-Sâdık, Muhtar es-Sakafî ve Şeyh Tûsî gibi önemli şahsiyetlerin bu kavramların şekillenmesindeki rolleri incelenecek; farklı mezheplerin konuya yaklaşımları karşılaştırmalı olarak değerlendirilecektir. Böylece çalışma, söz konusu inançların hem teorik hem de tarihsel bağlamda nasıl anlamlandırıldığını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

1. Rec'at İnanç

Lügat anlamı itibariyle "geri dönmek, bir şeyi eski hâline çevirmek veya yeniden döndürmek"¹ gibi anlamlar taşıyan rec'at tabiri, Kur'ân-ı Kerîm'de genellikle insanların ölümün ardından Allah'a

¹ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî), *Kitâbu'l-Ayn Müretteben 'alâ Hurûfi'l-Mu'cem*, thk. Abdülhâmid Hendâvî, I-IV, Lübnan/Beyrût, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003, II, 101; Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr el-Efrîkî, el-Mısırî, *Lisânu'l-Arab*, I-IV, Lübnan/Beyrût, Dâru Sâdr, ysz., tsz., VIII, 114-120.

döndürülmeleri bağlamında kullanılmaktadır.² Bu kullanımda, insanın ölümden sonra ilahî huzura sevk edilmesi, ruhun bedene iadesi veya bazı kimselerin dünya hayatında yerine getirmedikleri ibadet ve sorumlulukları telafi edebilmek amacıyla yeniden dünyaya dönmeyi arzu etmeleri gibi anlam katmanları ön plana çıkar.³ Bu çerçevede Kur'an'daki dönüş teması, ahiret inancı ve ilahî adalet düşüncesiyle yakından ilişkilidir. Aynı kökten türeyen er-Racî' kelimesi ise sözlükte, bahar mevsiminde yeniden filiz veren bitki için kullanılmaktadır.⁴ Bu kullanımda yer alan geri dönüş anlamı, bitkilerin yeniden hayat kazanmasını ifade etmekte olup ölümden sonra diriliş fikrine sembolik bir çağrışım taşımaktadır. Öte yandan, bir kimsenin eşini boşadıktan sonra iddet süresi içerisinde tekrar eski evliliklerine dönebilmesini ifade eden ric'î talâk kavramı da aynı kökten türemiş olup, anlam bakımından geri dönüş fikrini yansıtan bir başka kullanım alanını teşkil etmektedir.⁵

Terim anlamı itibariyle rec'at, kıyamet kopmadan önce belirli bir insan topluluğunun ilahî kudretle yeniden diriltilerek dünya hayatına geri döndürülmesini ifade eden bir inançtır.⁶ Bu anlayış, başta İmâmiyye olmak üzere çeşitli Şii fırkalar tarafından benimsenmiştir. Rec'at düşüncesinin ilk defa Sebeyye ile ilişkilendirildiği rivayetlerde yer almakla birlikte,⁷ bu inancın sistematik bir doktrin hâline gelmesi hicrî I. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşmiştir.⁸ İmâmiyye inancında rec'at düşüncesi, özellikle gaybet ve mehdîlik anlayışlarıyla yakından bağlantılı bir mahiyet arz eder. Buna göre, masum imamlar başta olmak üzere bazı mazlum müminler ile zulümle öne çıkmış kimseler, ilahî irade doğrultusunda kıyamet

² Bakara: 2/28, 281; Âl-i İmrân, 3/55; Mâide: 4/105

³ Mu'minîn, 23/99

⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, VIII, 120.

⁵ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, VIII, 20; Râğıb İsfehânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredâtu Elfâzii'l-Kurân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, I-II, Dimeşk, Dâru'l-Kalem, 2009, 95.

⁶ Mustafa Öztürk, "Şia'da Rec'at İnançının Muhtemel Kökenleri ve Sözde Temelleri", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ocak-Haziran, 2008, Cilt: 8, Sayı:1, 44.

⁷ Kummî, *Kitabu'l-Makâlâti ve'l-Fırak*, thk. Muhammed Cevâd Meşkûr, İran, Merkezi İntişarâti İlmî ve Ferhenhî, 1982, 19; Nevbahtî, *Firaku's-Şi'a*, 57.

⁸ Hasan Onat, Sönmez Kutlu (ed.), *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara, Grafik Yayınları, 2023, 172.

öncesinde yeniden dünyaya döndürüleceklerdir. Bu dönüş, bir yönüyle ilahî adaletin gerçekleşmesini, diğer yönüyle ise mazlumların haklarının iade edilmesini temin eden bir süreç olarak değerlendirilir. Bu bağlamda rec'at, imamet nazariyesinin sürekliliğini destekleyen metafizik bir unsur olarak da yorumlanmaktadır. Öte yandan Ehl-i Sünnet, Mürcie, Mu'tezile ve Zeydiyye gibi kelâm ekolleri, genel olarak rec'at anlayışını itikadî bakımdan problemlî görmüş ve bu inancı benimsememişlerdir. Bu ekoller, söz konusu anlayışı ya naslarla temellendirilemeyen bir görüş olarak değerlendirmiş ya da aklî ve kelâmî gerekçelerle eleştiriye tâbi tutmuşlardır.⁹

İmâmiyye düşüncesinde rec'at, Allah'ın belirli bir insan grubunu kıyamet öncesinde yeniden dirilterek dünya hayatına geri döndüreceği yönündeki inancı ifade etmektedir. Bu hadisenin, özellikle Mehdî'nin zuhuru ile irtibatlı olduğu kabul edilmekte ve rec'atın iki temel grup üzerinde gerçekleşeceği belirtilmektedir. İlk grubu, dünya hayatında iman etmiş, salih ameller işlemiş ve bu hâl üzere vefat etmiş müminler oluşturmaktadır. Bu kimselerin yeniden dünyaya döndürülmeleri, ilahî bir lütuf olarak değerlendirilmekte; böylece onların dünya hayatında bekledikleri karşılığa erişmeleri ve ilahî mükâfata mazhar olmaları amaçlanmaktadır. İkinci grubu ise, hayatları boyunca kötülüğü benimsemiş, günah ve zulümde ısrar etmiş, özellikle masum imamlara karşı düşmanlık sergilemiş kimseler teşkil etmektedir. İmâmiyye düşüncesine göre rec'at ile mazlumlar insanlar zalimlerden hakkının almış olacak ve Allah'ın adaletinin bir kısmı daha dünyadayken gerçekleşmiş olacaktır. Sürecin tamamlanmasının ardından ise bu kimseler vefat ettirilerek tekrar kabir hayatına döndürülecekler.¹⁰

Şeyh Müfid'e (ö. 413/1022) göre rec'at kapsamında yer alan bu iki grup, toplumun geneline yayılan bir kategori olmaktan ziyade, inanç ve amel bakımından uç noktaları temsil eden kimselerden oluşmaktadır. Buna göre bir tarafta Allah'ın emir ve yasaklarına tam

⁹ Öztürk, *Şia'da Rec'at İnançının Muhtemel Kökenleri ve Sözde Temelleri*, 43.

¹⁰ Şeyh Müfid, Muhammad b. Muhammad b. en-Nu'mân, *Evâilü'l-Makâlât fi'l-Mezâhibi'l-Muhtarât*, Beyrût/Lübnan, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, 1983, 48; Şeyh Muhammed Hüseyin Kâşifulğitâ, *Aslu's-Şî'ati ve Usûluhâ*, thk. 'Elâi Âli Ca'fer, İran/Kum, Müesswesetu'l-İmâm Ali, 1994, 168.

anlamıyla bağı kalarak en yüksek derecede itaati gerçekleştiren ve bu sebeple zulme uğrayan müminler; diğer tarafta ise küfür ve zulümde aşırılığın zirvesine ulaşmış kişiler bulunmaktadır.¹¹ Bu yaklaşım, rec'at inancının genel bir dirilişten ziyade, ilahî adaletin belirli örnekler üzerinden tecelli etmesini konu edinen sınırlı bir zümreye yönelik olduğunu ortaya koymaktadır.

İmâmiyye geleneğinde bazı âlimler, Kur'ân'da yer alan birtakım âyetleri¹² delil göstererek rec'at inancını temellendirmeye çalışmışlardır. Bu çerçevede Şeyh Sadûk (ö. 381/991), geçmişte yaşayan ve ölümlerinin ardından yeniden diriltildikleri bildirilen topluluklara dair âyetleri rec'atın mümkün olduğuna işaret eden örnekler olarak yorumlamaktadır.¹³ Ona göre bu tür diriliş olayları, ilahî kudretin dünyada yeniden diriltmeyi gerçekleştirebileceğini göstermesi bakımından rec'at düşüncesine zemin hazırlamaktadır. Fakat Şeyh Müfîd, rec'atın yalnızca Hz. Peygamber'in ümmetine mahsus bir hadise olduğunu ileri sürmekte ve önceki ümmetlerde benzer bir olayın gerçekleşmediğini savunmaktadır.¹⁴ Bu yaklaşım, rec'atın tarihsel süreklilikten ziyade belirli bir ümmete özgü olağanüstü bir ilahî tasarruf olarak değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. İmâmiyye âlimleri arasında yer alan Şeyh Tûsî (ö. 460/1067) de bazı âyetleri rec'at inancına delil olarak yorumlamaktadır. Mesela, "O gün her ümmetten âyetlerimizi yalanlayanları toplarız; onlar bir arada tutulup sevk edilirler."¹⁵ âyetini, kıyametten önce belirli bir grubun yeniden diriltilip toplanacağı şeklinde değerlendirmektedir. Aynı şekilde "Rabbimiz! Bizi iki defa öldürdün ve iki defa dirilttin..."¹⁶ ifadesinde geçen ikinci diriltmenin, kıyamet öncesinde gerçekleşecek rec'at ile ilgili olduğunu ileri sürmektedir.¹⁷ Bunun yanı sıra "Siz ölü

¹¹ Muhammed b. Muhammed b. Nu'mân Şeyh Müfîd, *Mesâilü's-Sereviyye*, thk. Sâib Abdulhamid, ysz., Müessesetü'l-İmâmi'l-Müctebâ, h. 1413, 35.

¹² Bakara: 2/243.

¹³ Şeyh Sadûk, Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Bâbeveyh Kummî, *el-İ'tikâdât*, thk. Asâm Abdusseyyid, İran/Kum, Müessesetu'l-İmâmi's-Sadık, h. 1413, 60-61.

¹⁴ Şeyh Müfîd, *Mesâilü's-Sereviyye*, 35.

¹⁵ Neml: 27/83;

¹⁶ Mü'min: 40/11.

¹⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan Tûsî, *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, thk, Ahmed

idiniz, Allah sizi diriltti; sonra sizi öldürecek, sonra tekrar diriltecek ve nihayet O'na döndürüleceksiniz.”¹⁸ âyetini de bazı kimselerin kıyametten önce yeniden dünya hayatına döndürüleceğini ima eden bir delil olarak yorumlamaktadır.¹⁹

İslâm düşünce tarihinde rec'at fikrinin ilk kez kim tarafından ortaya atıldığı meselesi tartışmalı olmakla birlikte, klasik kaynakların bir kısmında bu düşüncenin Abdullah b. Sebe ile ilişkilendirildiği görülmektedir. Sebeyye fırkasının kurucusu olarak zikredilen bu şahsın kökenine dair, özellikle Yahudi asıllı olduğuna yönelik rivayetler de literatürde yer almaktadır. Bununla birlikte söz konusu bilgilerin tarihsel güvenilirliği, modern araştırmalarda sıklıkla sorgulanmakta ve bu rivayetlerin polemik bağlamında şekillenmiş olabileceği ifade edilmektedir. İbn Sebe'ye atfedilen görüşler arasında Hz. Ali'ye (ö. 40/661) olağanüstü nitelikler izafe edilmesi ve onun ölümünden sonra yeniden dünyaya döneceği yönündeki inanç dikkat çekmektedir. Bu çerçevede rec'at fikri, Hz. Ali'nin ölmediği, aksine kıyamet öncesinde yeryüzüne dönerek bozulan düzeni yeniden kuracağı ve adaleti tesis edeceği şeklinde yorumlanmıştır. Bazı araştırmacılar, bu tür tasavvurların kökenine dair değerlendirmelerde bulunarak, söz konusu anlayış ile Yahudi geleneğinde yer alan mesihî beklenti arasında benzerlikler bulunduğunu ileri sürmektedir.²⁰ Ancak bu tür yaklaşımlar, İslâmî mezhepler tarihindeki tartışmalı alanlardan birini teşkil etmekte olup, rec'at inancının ortaya çıkışını tek bir şahsa veya dış etkiye indirgeme çabalarının ihtiyatla ele alınması gerektiği de vurgulanmaktadır.²¹ Bu durum, rec'at

Habib Kusayr el-Âmilî, I-X, Lübnan/Beyrût, Dâru'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, h. 1409, IX, 60.

¹⁸ Bakara: 2/28.

¹⁹ Tûsî, *et-Tibyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, VIII, s, 120.

²⁰ Kummî, *Kitabu'l-Makâlâti ve'l-Fırak*, 19; Nevbahtî, *Firaku's-Şi'a*, 57; Câbirî, *el-'Aklü's-Siyâsiyyü'l-Arabî*, Beyrut/Lübnan, Merkezü Dirâati'l-Vahdeti'l-Arabiyyeti, 1991, 287; Goldziher Ignaz, *el-'Akîdetü ve's-Şerî'etü fi'l-İslâm*, çev. Muhammed Yusuf Musa, Abdülaziz Abdülhak, Ali Hasan Abdulkâdir, Mısır/Kâhire, Dâru'l-Kâtibi'l-Mısırî, 1946, 191.

²¹ Nâşî, Ekber. *Mesâilü'l-İmâmeti min Müktefâtin mine'l-Kitâbi'l-Evseti fi'l-Mikât*, Beyrût, Dâru'n-Neşr, 1971, 8; Nevbahtî, Hasan b. Musa, *Firaku's-Şi'a*, thk. Hibetuddîn el-Hüseynî, Lübnan/Beyrût, Menşûrâtü'r-Rızâ, 2012, 59; Ebî'l-Feth Muhammed b. Abdül-Kerîm b, Ebî Bekr, thk. Emîr Ali Mehnâ-Ali Hasan Fâh'ûr Şehristânî, *el-Milel ve'n-*

düşüncesinin tarihsel süreçte farklı dinî, siyasî ve kültürel etkenlerin katkısıyla şekillenmiş çok katmanlı bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

İmâmiyye inancına göre rec'at, kıyamet öncesinde yalnızca belirli şahısların değil, aynı zamanda Hz. Peygamber ve on iki imamın da yeniden dünya hayatına döndürülmesini ifade eden kapsamlı bir hadisedir. Bu çerçevede, rec'at sürecinde ilk diriltilecek kişinin Hz. Hüseyin (ö. 61/680) olacağı kabul edilmektedir. Rivayetlerde, onunla birlikte Kerbelâ Olayı'nda şehit edilen yaklaşık yetmiş kişinin de yeniden dünyaya döndürüleceği ifade edilmektedir. Buna karşılık, Yezîd b. Muâviye (ö. 64/683) ve Hz. Hüseyin'in öldürülmesinde rol oynayan diğer şahısların da rec'at kapsamında diriltileceği belirtilir. Bu bağlamda Hz. Hüseyin ve beraberindeki kimselerin, söz konusu kişiler karşısında ilahî adaletin gerçekleşmesine vesile olacağı ve zulmün karşılığının verileceği kabul edilmektedir. Böylece rec'at, tarihsel bir haksızlığın telafisi ve mazlumların haklarının iadesi şeklinde yorumlanmaktadır.²² Öte yandan İmâmiyye doktrininde rec'atın, Mehdî'nin zuhuru ile doğrudan bağlantılı olduğu vurgulanmaktadır. Buna göre rec'at hadisesi, Mehdî'nin ortaya çıkışından önce değil, bilakis onun zuhuru sonrasında gerçekleşecektir. Bu yönüyle rec'at, yalnızca itikadî bir mesele olmanın ötesinde, gaybî otoritenin yeniden tezahürü ve ilahî adaletin tarihsel düzlemde tahakkuku ile ilişkilendirilen bütüncül bir inanç sistemi içerisinde değerlendirilmektedir.²³

İmâmiyye'de cemaat yapısının korunması, karşılaşılan zorluklar karşısında manevî direncin artırılması, toplumsal dayanışma bilincinin sürekliliğinin sağlanması ve başarısızlık durumlarında umut duygusunun canlı tutulması gibi hedeflerin belirgin bir şekilde ön plana çıktığı görülmektedir. Bu çerçevede, İmâmiyye düşüncesinin temel unsurları arasında yer alan gaybet, mehdîlik ve

Nihal, Beyrût/Lübnan, Dâru'l-Me'rife, 1993, 24.

²² Kâsım b. İbrâhim b. İsmâil b. İbrâhim b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib Ressî, *Mecmû' u Kutubi ve Resâilü'l-İmâm el-Kâsım b. İbrâhim er-Ressî*, I-II, thk. Abdülkerim Ahmed Cedbân, San'â/Yemen, Dâru'l-Hikmeti'l-Yemeniyyeti, 2001, I, 575.

²³ Şeyh Müfid, *Evâilü'l-Makâlât*, 89-90; Şeyh Muhammed Hüseyin Kâşifulğitâ, *Aslu's-Şî'ati ve Usûluhâ*, thk. 'Elâi Âli Ca'fer, İnan/Kum, Müesswesetu'l-İmâm Ali, 1994, 168.

rec'at inançlarının, söz konusu hedeflerin gerçekleştirilmesinde işlevsel bir rol üstlendiği değerlendirilebilir. Bu inançlar, yalnızca itikadî bir çerçeve sunmakla kalmayıp, aynı zamanda toplumsal bütünlüğü pekiştiren ve kolektif psikolojiyi destekleyen dinamik unsurlar olarak da öne çıkmaktadır.²⁴

İmâmiyye anlayışına göre gaybet hâlindeki imam, zahiren toplum içerisinde görünür olmasa da yaşamaya devam etmekte ve cereyan eden olaylardan haberdardır.²⁵ Ancak bu durum, takiyye ilkesi çerçevesinde değerlendirildiğinden, imamın kimliğini gizlemesi zorunlu görülmektedir. Zira onun varlığının açığa çıkması, hayatının tehlikeye girmesiyle sonuçlanabilecek bir durum olarak kabul edilmektedir. Bundan dolayı onu tanıyan kimselerin ona açık biçimde selam vermeleri dahi uygun görülmediği ifade edilmektedir. Bu bağlamda İmâmiyye'de esas olan, gaybetteki imamın ne zaman zuhur edeceğine dair kesin tahminlerde bulunmak değil, onun yeniden ortaya çıkacağına dair inancı muhafaza etmektir. Benzer şekilde rec'atın gerçekleşme zamanı da gayb alanına dâhil edilmekte; bu konuda ayrıntılı spekülasyonlara girmek yerine sabır ve teslimiyetle beklemek gerektiği vurgulanmaktadır. Söz konusu belirsizlik, yalnızca teolojik bir yaklaşım olarak değil, aynı zamanda topluluğun sürekliliğini sağlayan ve iç dayanışmayı güçlendiren bir unsur olarak değerlendirilmektedir.²⁶

2. Bedâ İnancı

Bedâ, gizli olan bir hususun ortaya çıkması ya da daha önce bilinmeyen bir durumun sonradan açığa çıkması anlamlarını ifade etmektedir.²⁷ İmâmiyye Şîası'nın kelâmî terminolojisinde ise bu kavram, ilahî kader ve kazaya ilişkin bir değişim algısını dile getirmek

²⁴ Habib Kartaloğlu, *Şerif el-Mürtezâ ve Şîi-Usûlî Gelenekteki Yeri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, (Doktora tezi), 2016, 137.

²⁵ Şeyh Sadûk, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Bâbeveyh, *Kemâlu'd-Dîn ve Temâmu'n-Ni'meti*, (thk. Hüseyin Âlemî), Lünbnân/Beyrût, Menşûrâtul-Âlemî Lil-metbû'ât, 1991, 95.

²⁶ İbn Bâbeveyh, *Kemâlu'd-Dîn ve Temâmu'n-Ni'me*, 105.

²⁷ Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, I, 119; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I, 26; Ali b. Seyyid Şerif Cürçânî, *Mü'cemu't-Te'rîfât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Minşevî, Kâhire, Dâru'l-Fedîleh, 2004, 33.

üzere kullanılmaktadır. Bu çerçevede bedâ, başlangıçta belirli bir şekilde gerçekleşeceği bildirilen bir olayın daha sonra farklı bir biçimde vuku bulması şeklinde açıklanmaktadır. Başka bir ifadeyle İmâmiyye kelâmında bedâ, Allah'ın önceden gizli tuttuğu bir hüküm veya takdiri zaman içerisinde açığa çıkarması ve bunun neticesinde beklenen sonucun farklı şekilde gerçekleşmesi anlamına gelmektedir.²⁸

Bedâ inancının kökenine dair literatürde çeşitli değerlendirmeler yer almaktadır. Bazı araştırmacılar, bu anlayışın oluşumunda Yahudi geleneğinin etkili olabileceğini ileri sürmektedir. Bu iddiaya dayanak olarak Tevrat'ın mevcut metinlerinde yer alan bazı anlatımlar zikredilmektedir. Nitekim söz konusu metinlerde Tanrı'nın insanları yarattıktan sonra onların yeryüzünde kötülüğe yöneldiklerini göreyerek bundan üzüntü duyduğu ve yaratma fiiline ilişkin bir pişmanlık izhar ettiği ifade edilmektedir. Bu anlatım, ilahî iradenin önceki bir tasarruftan farklı bir yöneliş sergilediği şeklinde yorumlanabilmektedir. Bu bağlamda bazı araştırmacılar, Şîî düşüncedeki bedâ anlayışı ile Tanrı'nın iradesinde değişim olabileceğini ima eden bu tür tasavvurlar arasında benzerlikler bulunduğunu ileri sürmektedir. Bununla birlikte, söz konusu ilişkinin doğrudan bir etkileşim mi yoksa benzer dinî düşünce kalıplarının paralel gelişimi mi olduğu meselesi, ilmî tartışmaların konusunu oluşturmaya devam etmektedir.²⁹

Bedâ düşüncesi, özellikle Şîî mezhepler içerisinde teşekkül eden ve zamanla kelâmî bir kavram hâline gelen bir anlayış olarak değerlendirilmektedir. Bu düşüncenin erken dönemdeki temsilcileri arasında, ismi sıklıkla zikredilen şahsiyetlerden biri Muhtar es-Sakafî (ö. 67/687)'dir.³⁰ Rivayetlere göre Muhtar, sevk ve idare ettiği bir savaş öncesinde taraftarlarına ilahî yardım ve zafer vaadinde bulunmuş; ilk karşılaşmada elde edilen başarıyı da bu vaadin

²⁸ Şeyh Ebî Nasr Muhammed b. Mes'ûd el-Ayyaşî, *Tefsîru'l-Ayyaşî*, I-III, thk. Kısım'd-Dirâsâti'l-İslâmiyyeti, Müessesetu'l-Bahsi, Kum/İran, h. 1421, I, 233.

²⁹ Muhammed Buhey, "Akîdetu'l-Bedâi Akdun ve Necd", *İslam Üniversitesi Dergisi*, Gazza/Filistin, 2003, cilt 11, sayı 2, 153.

³⁰ İmam Ahmet b. Yahyâ b. Câbir Belâzurî, *Kitâbu Cümelin min Ensâbi'l-Eşrâf*, Lübnan/Beyrût, Dârü'l-Fikr, 1999, III, 411.

gerçekleşmesi olarak yorumlamıştır.³¹ Ancak daha sonra Mus'ab b. Zübeyr (ö. 72/691) ile yapılan mücadelede mağlup olması üzerine, bu durumu ilahî takdirde meydana gelen bir değişiklikle açıklamış ve başlangıçta öngörülen sonucun farklı bir şekilde gerçekleştiğini ileri sürmüştür. Muhtar'ın bu yaklaşımını temellendirmek amacıyla “Allah dilediğini siler, dilediğini bırakır; Ana Kitap O'nun katındadır.”³² âyetine atıf yaptığı aktarılmaktadır.³³ Onun söz konusu âyeti bedâ anlayışıyla ilişkilendirmesi dikkat çekicidir. Zira bu âyet, klasik tefsir geleneğinde çoğunlukla şer'î hükümlerin zaman ve şartlara bağlı olarak neshedilebileceğine delil olarak yorumlanmıştır. Nitekim İmâmiyye âlimlerinden bazıları da bu âyeti neshin imkânını temellendiren bir nas olarak değerlendirmiştir. Bu bağlamda Şeyh Müfîd, bedâ kavramını Allah'ın gerçekleşeceğine hükmettiği bir durumun sonradan farklı bir şekilde tecelli etmesi şeklinde yorumlamaktadır. Ona göre bu durum, ilahî ilimde bir değişiklik meydana geldiği anlamına gelmemekte; bilakis hükmün muhataplar açısından farklı bir biçimde ortaya çıkmasını ifade etmektedir. Müfîd, bu yaklaşımı somutlaştırmak amacıyla Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765) ile ilgili bir rivayeti örnek olarak zikretmekte; buna göre İmam'ın oğlu İsmail'in (ö. 138/755-56 [?]) vefat edeceğine dair bir bildirim alındığı, ancak yapılan niyaz neticesinde ilahî takdirin farklı bir şekilde tecelli ettiği ifade edilmektedir. Bu çerçevede bedâ kavramı, İmâmiyye kelâmında ilahî ilmin değişmesi şeklinde değil, ilahî iradenin zamana bağlı olarak farklı tezahürler göstermesi şeklinde yorumlanarak sistematik bir çerçeveye oturtulmuştur.³⁴ Muhtar es-Sakaff'nin benimsediği yaklaşımın, klasik nesh anlayışından belirgin biçimde ayrıldığını söylemek gerekir. Zira nesh teorisi, ilahî hükümlerin belirli hikmetler çerçevesinde zamanla değiştirilmesini ifade ederken, bu süreç ilahî ilimde herhangi bir değişimi gerektirmez. Buna

³¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan et-Tûsî, *İhtiyâru Ma'rifeti'r-Ricâl*, thk. Muhammed Câsim el-Mâcîdî, Tahran, Müessesetu's-Sâdık, h. 1440, 357.

³² Ra'd: 13/39.

³³ Şehristânî, *el-Müel ve'n-Nihel*, 171; Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XXI, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, ysz., Dâru'l-Hicr, 1997, XII, 48.

³⁴ Şeyh Müfîd, Muhammed b. Muhammed b. Nu'mân el-Ukberî, *Tashîhu'l-İ'tikâdâtî'l-İmâmiyye*, thk. Hüseyin Dergâhî, Kum, Müessesetu'l-İmâm es-Sâdık, h. 1413, 66.

karşılık Muhtar'ın yorumunun, ilahî bilginin nihai sonuca ilişkin kesinliğini tartışmaya açtığı ve Allah tarafından bildirilen bir hususun beklenildiği şekilde gerçekleşmeyebileceğini ima ettiği anlaşılmaktadır. Bu yaklaşım ise, ilahî tasarruflarda sonradan bir değişiklik meydana gelebileceği düşüncesini gündeme getirmektedir. Ancak bu tür bir anlayış, Allah'ın ezeli ve mutlak ilim sahibi olduğu yönündeki temel İslâmî ilkeyle bağdaştırılması güç bir görünüm arz etmektedir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de "*Gaybın anahtarları Allah'ın katındadır; onları O'ndan başkası bilmez...*"³⁵ ifadesiyle, ilahî bilginin her şeyi kuşattığı açık bir şekilde vurgulanmaktadır. Bu çerçevede, ilahî ilimde herhangi bir değişimin söz konusu olamayacağı, dolaşısıyla bedâ kavramının bu temel ilke ile uyumlu biçimde yorumlanması gerektiği düşüncesi İslâm kelâmında ağırlık kazanmaktadır.

Bedâ inancı, Muhtar es-Sakafî'den sonra Ca'fer es-Sâdık döneminde yeniden tartışma konusu olmuştur.³⁶ Bu dönemde, özellikle Ca'fer es-Sâdık'ın talebelerinden ve İmâmiyye öncüleri olarak kabul edilen Hişâm b. Hakem (ö. 179/795), Hişâm b. Sâlim (ö. II. yüzyılın ikinci yarısı/VIII. yüzyılın sonları) ve Muhammed b. Ali b. Nu'mân el-Ahvel³⁷ (II./VIII. yüzyıl) gibi isimler, Allah'ın bilgisi kâdim olmayıp gelişen olaylar doğrultusunda yeni bilgiler edinebileceği görüşünü öne sürmüştü; böylece bedâ düşüncesi Şii kelâmında meşru bir zemin kazanmıştır.³⁸

Şii imamet anlayışına göre, kâim imam vefat ettiğinde yerine genellikle en büyük erkek evladı geçer. Ca'fer es-Sâdık'ın da başlangıçta büyük oğlu İsmâil b. Ca'fer'i veliaht olarak tanıttığı bilinmektedir. Ancak İsmâil, babası hayattayken vefat edince bu durum, Şii imamet düşüncesinde ciddi bir krize yol açmıştır. Rivayetlere göre, İsmâil'in vefatı üzerine Ca'fer es-Sâdık, Allah'ın İsmâil hakkındaki kararda bedâ yaptığını, yani önceden belirlenmiş olan imamet

³⁵ En'âm: 6/59.

³⁶ Kummî, *Kitâbu'l-Makâlâti ve'l-Firâk*, 38.

³⁷ Metin Bozan, *İmâmiyye Şiâsi'nin Oluşumu*, İstanbul, İsam Yayınları, 2009, 95.

³⁸ Ebû'l-Muzaffer el-İsferâyîni, *et-Tebseretu fi'd-Dîn ve Temyizu'l-Firkati'n-Nâciyeti 'ani'l-Firaki'l-Hâlikîn*, thk. Yusuf Hûsi, Lübnan/Beyrût, 'Âlimu'l-Kutub, 1983, 39-41.

kararının değiştiğini açıklamış ve yerine küçük oğlu Musa el-Kâzım'ın (ö. 183/799) imamet görevini üstleneceğini duyurmuştur.³⁹ Bu bağlamda Ca'fer es-Sâdık'ın şu ifadesi aktarılmaktadır: "Allah başlangıçta benden sonra İsmâil'in imam olmasını dilemişti; fakat daha sonra farklı bir durum zuhur edince, onun bu görevi üstlenmediğini göstermek için onu vefat ettirdi."⁴⁰ Bu rivayet, bedâ inancının, ilahî takdirin zaman içerisinde farklı biçimlerde tecelli edebileceği anlayışıyla ilişkili biçimde Şîî imamet doktrinine nasıl entegre edildiğine dair önemli bir örnek teşkil etmektedir.

İmâmiyye geleneğinde onuncu imam olarak kabul edilen Ali el-Hâdî'nin (ö. 254/868) sağlığında, genellikle büyük oğlu Muhammed b. Ali el-Hâdî'nin kendisinden sonra imamet görevini üstleneceği beklenmekteydi. Ancak, daha önce İsmâil b. Ca'fer örneğinde olduğu gibi, Muhammed de babası hayattayken vefat edince bu beklenti gerçekleşmedi.⁴¹ Bu durumun oluşturduğu krizi aşmak amacıyla, Muhammed b. Ali hakkında da ilahî takdirde bir bedâ meydana geldiği şeklinde açıklamalar geliştirilmiştir. Böylece Şîî geleneğinde imamet, Ali el-Hâdî'den sonra küçük oğlu Hasan el-Askerî'ye geçtiği kabul edilmiştir. Bu yaklaşım, bedâ kavramının İmâmiyye imamet anlayışı çerçevesinde, önceden belirlenmiş görünen ilahî kararların muhataplar açısından farklı biçimde tezahür edebileceği anlayışıyla ilişkilendirilmesinin bir örneğini teşkil etmektedir.⁴²

Şîa'nın erken dönem öncü şahsiyetleri, takipçilerine yetmiş yıl içerisinde siyasi iktidarın kendi lehlerine döneceğini müjdelemiş ve bu beklentiyi Ca'fer es-Sâdık'a atfedilen rivayetlerle

³⁹ Muhammed el-Bennârî, *et-Teşyî' Beyne Mefhûmi'l-Eimmeti ve'l-Mefhûmi'l-Fârisî*, Ummân, Dâr'ul-'Ammâr, 1988, 229.

⁴⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Bâbeveyh Kummî Şeyh Sadûk, *et-Tevhîd*, Tahrân, Mektebetu's-Sâdık, h. 1387, 336.

⁴¹ Kılavuz, "Ali el-Hâdî", *DİA*, II, 394-395.

⁴² Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el- Mes'ûdî, *İsbâtu'l-Vâsiyyetu li'l-İmam Alî b. Ebî Tâlib Aleyhi's-Selâm*, Beyrût, Dâru'l-Evzâi, 1988, 259; Kuleynî, Muhammed b. Yakûp, *Usûlu'l-Kâfi*, I-VIII, Lubnan/Beyrût, Menşurâtu'l-Fecr, 2007, I, 200; Şeyh Müfid, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Nu'mân el-'Ukberî Bağdâdî, *el-İrşâd fi Ma'rifeti Hüceccillahi 'ala'l-İbâd*, thk. Müessesetü Âli Beyt Lihiyâi't-Turâs, I-II, Beyrût/Lübnan, 2008, II, 315.

temellendirmişlerdir. Ancak öngörülen sürenin sonunda beklenen gelişmelerin gerçekleşmemesi, topluluk içerisinde ciddi bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Bu hayal kırıklığının ardından taraftarların tepkilerini dile getirmesi üzerine, söz konusu krizi aşmak ve inanç bütünlüğünü korumak amacıyla, ilahî takdirde değişiklik olabileceğini ifade eden bedâ anlayışı geliştirilmiştir. Böylece, önceden bildirilen bir hükmün beklenildiği gibi gerçekleşmemesi durumu, Şîa kelâmında Allah'ın takdirinde meydana gelebilecek değişiklikler çerçevesinde açıklanmıştır.⁴³

Eş'ârî (ö. 324/935), İmâmiyye'de bedâ inancına dair üç farklı yaklaşımın bulunduğunu belirtmekte ve bu grupların görüşlerini şöyle açıklamaktadır:

Birinci gruba göre bedâ, Allah açısından caizdir. Bu anlayışa göre Allah, belirli bir zamanda bir olayın gerçekleşmesini murad eder; ancak daha sonra başka bir durum O'na zahir olursa, daha önce verdiği hüküm değişir ve olay farklı bir biçimde tecelli eder. İkinci grup ise bedânın yalnızca insanların bilmediği durumlar için değil, aynı zamanda insanlar tarafından gelecekte kesin olarak gerçekleşeceğine inanılan olaylar için de caiz olduğunu savunur. Bu gruba göre, Allah, bilinen bir olayın gerçekleşmemesine karar verirse, bu durum bedâ kapsamına girer. Böylece bedâ hem bilinmeyen hem de gerçekleşmesi kesin gözüyle bakılan durumlara uygulanabilir bir kavram hâline gelmektedir. Üçüncü grup ise bedâyı Allah açısından kesin olarak reddeder. Bu görüşe göre bedâ, Allah'ın ezeli ve mutlak ilmi ile bağdaşmaz; ilahî iradede değişiklik olabileceği düşüncesi, Allah'ın kemal sıfatlarıyla çelişir.⁴⁴ Bu sınıflandırma, İmâmiyye kelâmında bedâ anlayışının tartışmalı doğasını ve farklı âlimler tarafından farklı temellere dayandırıldığını göstermektedir.

Bedâ inancı ile imamların masumiyeti inancı arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. İmâmiyye'ye göre imamlar, yalnızca dünyevî meselelerde değil, aynı zamanda ilahî hakikatler ve gaybî

⁴³ Nâsır b. Abdullah b. Ali el-Kifârî, *Usûlu Mezhebi's-Şi'ati'l-İmâmiyyeti'l-İsnâaşeriyye*, (Basılmamış doktora tezi), 1994, 940.

⁴⁴ Eş'ârî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâil, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, thk. Nu'aym Zarzûr, Lübnan/Sa'dâ, Mektebetü'l-Asriyye, 2009, I, 49.

konularda da bilgi sahibidirler. Onlara atfedilen bu bilgi, geçmişte gerçekleşen olayları ve gelecekte meydana gelecek gelişmeleri kapsayacak derecede geniş ve eksiksiz olarak kabul edilir.⁴⁵ Bu nedenle imamların hata ve yanlışlıktan münezzehe olduğu esastır. Bu bağlamda, imamların sözleri ve verdikleri hükümler, doğrudan Allah'ın emir ve yasakları gibi değerlendirilir.⁴⁶ Dolayısıyla imamların aktardığı bir olayın beklenildiği biçimde gerçekleşmemesi, onların hatalı olduğu anlamına gelmez. İmâmiyye mensupları, bu tür durumları bedâ kavramı ile açıklarlar. Çünkü imamların aktardıkları bilgiler, aslında Allah tarafından kendilerine bildirilen gaybî bilgilerdir. Eğer bir konuda imamın haber verdiği gibi bir sonuç ortaya çıkmamışsa, bu durumun nedeni imamın değil, Allah'ın iradesi ve tasarrufudur. Bu şekilde, bedâ anlayışı imamların masumiyeti doktriniyle uyumlu bir çerçevede, ilahî takdirin değişken tezahürlerini açıklayan bir araç olarak değerlendirilmiş olur.

Sonuç

İmâmiyye Şîası'nda rec'at ve bedâ kavramları, yalnızca itikadî öğretiler değil, aynı zamanda imamet doktriniyle doğrudan bağlantılı, tarihsel krizleri açıklayan ve inanç sisteminin sürekliliğini sağlayan temel kavramlardır. Rec'at, ilahî adaletin kıyamet öncesinde tecellisini ifade ederken; bedâ, ilahî takdirin insanlar açısından farklı biçimlerde ortaya çıkmasını açıklayan bir yorum çerçevesi sunar. Özellikle imamet silsilesinde meydana gelen beklenmedik gelişmeler (örneğin veliaht imamların erken vefatı), bedâ kavramı aracılığıyla izah edilerek hem imamların masumiyeti korunmuş hem de doktrinel bütünlük sürdürülmüştür. Bu yönüyle her iki kavram, İmâmiyye düşüncesinde teolojik olduğu kadar işlevsel bir role de sahiptir.

Kaynaklar

Ayyâşî (h. 1421). *Tefsîru'l-Ayyâşî*, thk. Kısmu'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, I-III, Kum, Müessesetu'l-Bî'seti.

⁴⁵ Küleynî, *Usûlu'l-Kâfi*, I, 155.

⁴⁶ Şeyh Sadûk, *el-İ'tikâdât*, thk. Usâm Abdusseyyid, İran/Kum, el-Müessesetü'l-İmâmi's-Sâdık, h. 1413, 92.

- Belâzurî, (1999). *Kitâbu Cümelin min Ensâbi'l-Eşrâf*, thk. Suheyl Zekkâr - Riyâz Zerkî, I-XIII, Lübnan/Beyrût, Dâru'l-Fikr.
- Bennârî, (1988). *et-Teşyî' Beyne Mefhûmi'l-Eimmeti ve'l-Mefhûmi'l-Fârisî, Ummân, Dâr'ul-'Ammâr*.
- Bozan M. (2009). *Îmâmîyye Şîas'ının Oluşumu Oniki İmam İnancının Ortaya çıkışı*, İstanbul, İsam Yayınları,
- Buheyt, M. (2003). "Akîdetu'l-Bedâi Akdun ve Nekk", İslam Üniversitesi Dergisi, Gazza/Filistin, 2003, cilt 11, sayı 2.
- Câbirî, (1991). *el-'Aklû's-Siyâsiyyü'l-'Arabî*, Beyrut/Lübnan, Merkezu Dirâati'l-Vahdeti'l-Arabiyyeti.
- Cürçânî, S. Ş. (2004). *Mü'cemu't-Te'rifât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Minşevî, Kâhire, Dâru'l-Fedîleh.
- Eş'arî, Ebû Hasan Ali b. İsmâil, (2009). *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Mü-sallîn*, thk. Muhammed Muhyeddîn Abdulhamîd, I-II, Sa'dâ/Beyrût, el-Mekteketbetu'l-Asriyye.
- Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed, (2003). *Kitâbu'l-Ayn Müretteben 'alâ Hurûfi'l-Mu'cem*, I-IV, Lübnan/Beyrût, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Goldziher I. (1946) *el-'Akîdetu ve's-Şerî'etü fi'l-İslâm*, çev. Muhammed Yusuf Musa, Abdulaziz Abdulhakk, Ali Hasan Abdulkâdir) Mısır/Kâhire, Dâru'l-Kâtibi'l-Mısırî.
- Hasan Onat- Sönmez Kutlu, (2023). *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara, Grafik Yayınları.
- İbn Kesîr, E.F. (1997). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XXI, Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, ysz., Dâru'l-Hicr, 1997.
- İbn Manzûr, Eu'l-Fadl Cemâleddin Muhammed b. Mükrim, *Lisânu'l-Arab*, I-IV, Lübnan/ Beyrût, Dâru Sâdr, tsz.
- İsfehânî, (2009). *el-Müfredâtu Elfâzi'l- Kurân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, I-II, Dimeşk, Dâru'l-Kalem.
- İsferâyînî, E. M. (1983) *et-Tebşiretu fi'd-Dîn ve Temyîzu'l-Firkati'n-Nâciyyeti 'ani'l-Firaki'l-Hâlikîn*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, Beyrût/Sa'de, Merkezü'l-Hidemâti ve'l-Ebhâsi's-Sekâfiyyeti.
- Kartaloğlu, H. (2016). *Şerîf el-Mürtezâ ve Şîu-Usûli Gelenekteki Yeri*, Doktora tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi.

- Kâşifulğitâ, Ş. M. H. (1994). *Aslu's-Şî'ati ve Usûluhâ*, thk. 'Elâi Âlî Ca'fer, İrân/Kum, Müessesetu'l-İmam Ali.
- Kifârî, N. (1994). *Usûlu Mezhebi's-Şî'ati'l-İmâmiyyet'l-İsnâaşeriyeti*, Suudi Arabistan, ysz.
- Kuleynî, M. (2007). *Usûlu'l-Kâfî*, I-VIII, Lubnan/Beyrût, Menşurâtu'l-Fecr.
- Kummî, E. (1982). *Kitâbu'l-Makâlâti ve'l-Firâk*, thk. Muhammed Cevâd Meşkûr, İrân, Mezkezu İntişârâti İlmî ve Fikrî.
- Mes'ûdî, (1988). *İsbâtu'l-Vâsiyyetu li'l-İmam Alî b. Ebî Tâlib Aleyhi's-Selâm*, Beyrût, Dâru'l-Evzâi.
- Nâşî, E. (1971). *Mesâilu'l-İmâmeti min Müktefâtin mine'l-Kitâbi'l-Evseti fi'l-Mikât*, Beyrût, Dâru'n-Neşr.
- Nevhahtî, H. (1992). *Kitâbu Firaki's-Şî'ati*, thk. Abdülmun'im el-Hanefî, Kâhire, Dâru'r-Reşâd.
- Öztürk, M. (2008). "Şia'da Rec'at İnançının Muhtemel Kökenleri ve Sözde Temelleri", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ocak-Haziran, Cilt: 8, Sayı:1.
- Ressî, (2001). *Mecmû'u Kutubi ve Resâili Kâsım b. İbrâhim er-Ressî*, (thk. Abdulkерim Ahmed Cedbân, I-II) San'â/Yemen, Dâru'l-Hikmeti'l-Yemeniyyeti.
- Tûsî, (h. 1440). *İhtiyâru Ma'rifeti'r-Ricâl*, thk. Muhammed Câsim el-Mâcidî, Tahran, Müessesetu's-Sâdik.
- Şehristânî, Ebî'l-Feth Muhammed b. Abdu'l-Kerîm b. Ebî Bekr, thk. Emîr Ali Mehnâ-Ali Hasan Fâh'ûr (1993). *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrût/Lübnan, Dâru'l-Me'rife,
- Şeyh Sadûk, (h. 1413). *el-İ'tikâdât*, thk. Usâm Abdusseyyid, İrân/Kum, el-Müessesetu'l-İmamî's-Sâdik.
- Şeyh Sâduk, (h. 1387). *et-Tevhîd*, Tahrân, Mektebetu's-Sâdik.
- Şeyh Sâduk, (1991). *Kemâlû'd-Dîn ve Tamâmu'n-Ni'meh*, thk. Şeyh Hüseyin el-A'lemî, Lübnan/Beyrût, Müessesetu'l-A'lemî Lilmetbû't.
- Şeyh Müfid, (2008). *el-İrşâd fi Ma'rifeti Hüceillahi 'ala'l-İbâd*, thk. Müesseseti Âli Beyt Lihyâi't-Turâs, I-II, Beyrût/Lübnan, Müesseseti Âli Beyt Lihyâi't-Turâs.
- Şeyh Müfid, (1983). *Evâilü'l-Makâlât*, Beyrût/Lübnan, Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye.

Şeyh Müfid, (h. 1413). *Mesâilü's-Sereviyye*, thk. Sâib Abdulhamid, ysz., Müessesetü'l-İmami'l-Müctebâ.

Şeyh Müfid, (2000). *Tashîhu'l-İ'tikâdâtü'l-İmâmiyye*, thk, Hüseyin Dergâhî, İrân/Kum, el-Mu'temeru'l-Âlemî Lielfiyerî'ş-Şeyh el-Müfid.

Tûsî, (h. 1409). *et-Tıbyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, thk, Ahmed Habib Kusayr el-Âmilî, I-X, Lübnan/Beyrût, Dâru'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.